

На відміну від біографічних романів “Поет із пекла (Тодось Осьмачка)”, “Марія Башкирцева (Життя за гороскопом)”, “Веньямін літературної сім’ї” у романі-колажі “Автопортрет художника в зрілості” відсутні промовисті епіграфи до розділів, натомість у ньому потужно звучать назви до розділів, більшість із яких досить прозоро відбиває тематику і безпосередньо вказує на біографічність оповіді. Скажімо, заголовки “Дитинство під ногами у війни”, “Автопортрети”, “Казань”, “Німеччина”, “Франція”, “Барка”, “Художники на його полотнах” тощо відображають ключові моменти у біографії митця.

Отже, паратекстуальні відношення як різновид інтертекстуальності потужно проявлені у структурі романів-біографій М. Слабошпицького “Марія Башкирцева (Життя за гороскопом)”, “Поет із пекла (Тодось Осьмачка)”, “Автопортрет художника в зрілості”, “Веньямін літературної сім’ї”. Виразні, промовисті, різновекторні епіграфи до художніх біографій налаштовують на відповідний тип діалогу, генерують ідейне спрямування творів, підпорядковані концептуальному задумові романів, почасти виконують образотвірну роль. Заголовки як первинна максимально сконденсована інформація-код також впливають на паратекстуальні відношення у біографічних романах. Прозорі заголовки до розділів-блоків, як правило, виказують тематику викладу подій із проекцією на біографію митця, у той час як образно опоетизовані, метафоричні не містять прямої вказівки на подальше сюжетне розгортання. У біографічній прозі М. Слабошпицького наявні зразки й інших видів інтертекстуальності – метатекстуальності, власне інтертекстуальності, архітекстуальності, дослідження яких має подальшу наукову перспективу.

Література: Куцевол 2009: Куцевол О. Осмислення читачами епіграфа літературного твору як засобу експлікації інтертекстуальності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Філологія. Збірник наукових праць, 2009. – С. 20-25. Слабошпицький 2008: Слабошпицький М. Автопортрет художника в зрілості. – К.: Ярославів Вал, 2008. – 288 с. Слабошпицький 2008: Слабошпицький М. Веньямін літературної сім’ї. – К.: Ярославів вал, 2008. – 288 с. Слабошпицький 2008: Слабошпицький М. Марія Башкирцева (Життя за гороскопом). – К.: Ярославів Вал, 2008. – 272 с. Слабошпицький 2003: Слабошпицький М. Поет із пекла (Тодось Осьмачка). – К.: Ярославів Вал, 2003. – 367 с. Черкашина 2007: Черкашина Т. Наративні особливості художньо-біографічної прози: автор і читач: дис... канд. філол. наук: 10.01.06 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2007. – 20 с.

Стаття посвячена виявленню паратекстуальних отношеий как особенного вида интертекстуальности в биографической прозе М. Слабошпицкого. На материале романов-биографий “Мария Башкирцева (Жизнь за гороскопом)”, “Поэт из ада (Тодось Осьмачка)”, “Автопортрет художника в зрелости”, “Веньямин литературной семьи” исследуются роль эпиграфов в концептуальном замысле произведений, логическая связь внутритекстовых названий разделов с их смысловым наполнением, художественная нагрузка вступительного слова и послесловия.

Ключевые слова: *интертекстуальность, паратекстуальные отношения, эпиграф, предисловие, послесловие.*

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Rafał Wiktor Kowalczyk
Uniwersytet Łódzki (Polska)

Ukraina – Polska – Rosja początku XX stulecia Na styku Zachodu i Wschodu

Niniejsza rozprawa podejmuje kwestie relacji gospodarczych Polski i Ukrainy w okresie od połowy XIX stulecia do roku 1915. Szczególny nacisk został położony na najbardziej dochodowy przemysł – na przemysł ciężki. Ukazane zostały zależności pomiędzy obydwoma krajami, które wchodziły w skład Cesarstwa Rosyjskiego. Polska (Królestwo Polskie) będące najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego stało się zależne od surowców Ukrainy, która przed I wojną przekształciła się w jej zaplecze surowcowe. Wybuch pierwszej wojny, zajęcie części Królestwa Polskiego przez wojska niemieckie spowodował, że aby utrzymać przy Rosji pozostałą część Polski, w tym jej największy ośrodek przemysłowy – Warszawę, uzależniono ją od dostaw surowców z Ukrainy. Jednak gospodarka rosyjska w wyniku odcięcia przez wojska państw centralnych (niemieckich i austro-węgierskich) od możliwości eksportu węgla do zachodniej Europy i utraty polskiego Zagłębia Dąbrowskiego, cierpiała na duży deficyt węgla. Surowce z Ukrainy były jej więc potrzebne do rozwoju. Ukraina nie była jednak w stanie zwiększyć wydobycia surowców na tyle, aby zaspokoić potrzeby całego Cesarstwa Rosyjskiego. W rezultacie Rosjanie w obawie o przelatanie frontu przez wojska niemieckie i możliwość

przejęcia Warszawskiego Okręgu Przemysłowego zrezygnowali z utrzymania Polski na rzecz Ukrainy. Rozpoczęli ewakuację tamtejszych zakładów, część z nich wywożąc w głąb Rosji, a pozostałe zniszczyli.

Ukraine – Poland – Russia at the beginning of XX century At the edge of West and East .

The present dissertation presents economic relations between Poland and Ukraine in the period starting from the middle of XIX century until 1915. Particular emphasis has been put on the most profitable industry that is on heavy industry. In this thesis there have been shown the dependences between both countries which entered Russian Empire. Poland (Polish Kingdom) being the most industrialized part of Russian Empire become dependent on raw materials from Ukraine which became her raw-material background before First World War. The outbreak of First World War, the seizure of part of Polish Kingdom by German troops caused Poland dependence on raw materials supplies from Ukraine. This dependence on Ukrainians raw material supplies was strongly supported by Russia as she could keep and control the rest of Poland including her biggest industrial center – Warsaw. However Russian economy has suffered from great coal deficit as a result of the loss of Polish Dabrowski Coalfield and stopping coal export to Western Europe. Central states troops (German and Austro-Hungarian) unabled the possibility of coal export to Western countries. So Ukrainien raw materials were needed for the development of Russia. However Ukraine was not able to increase the output of raw materials production in order to satisfy Russian Empire all requirements. As a result Russians - for fear of breaking the fighting line by German troops and the possibility of taking over the Warsaw Industrial District - have resigned from Poland maintenance in favor of Ukraine. Soon Russia has started the evacuation of local plants by moving part of them to up country and destroying the remaining ones.

W połowie XIX stulecia Cesarstwo Rosyjskie było państwem zacofanym technologicznie – państwem peryferyjnym. Klęska w wojnie krymskiej udowodniła, iż jest to kolos na "glinianych nogach". Aleksander II, nowy car Rosji widząc przewagę technologiczną państw zachodnich postanowił otworzyć Rosję na inwestycje z zachodu. Zdecydował się na gruntowne przeobrażenia w państwie rosyjskim. Uważał, że Rosja musi dokonać skoku cywilizacyjnego i dogonić państwa zachodniej Europy. Kołem zamachowym całej rosyjskiej gospodarki miał się stać rozwój kolejnictwa. Nowy minister finansów – Michaił von Reutern, otworzył nową erę w rosyjskiej polityce gospodarczej – erę neoliberalną, a główny punktem jego industrialnego programu stał się rozwój kolejnictwa. Jednak pomimo wprowadzenia nowych rozwiązań – nowej ery Rosja nie była w stanie przyciągnąć inwestorów. Na zachodzie była cały czas postrzegana, jako państwo peryferyjne. Źle kojarzyła się inwestorom konfrontacja Rosji z zachodem – wojna krymska. Rosja zmuszona została więc stworzyć system zachęt finansowych dla zagranicznego kapitału. Dopiero wtedy w polityce gospodarczej mogły nastąpić zmiany. W Rosji powstał więc system uprzywilejowanych koncesji kolejowych opierający się na systemie specjalnych dopłat. Dopiero wówczas gospodarka dostała bodźca do rozwoju⁶.

Wprowadzone przez Rosję rozwiązanie spowodowało rozwój kolejnictwa. W okresie, kiedy ministrem finansów Rosji był von Reutern wybudowano 20 tys. wiorst⁷, kolei, za sumę 1 366, 7 mln. rubli. Jednak neoliberalna polityka ministra finansów von Reuterna miała bardzo poważne skutki dla gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego, w skład którego wchodziła i Ukraina i Polska (Królestwo Polskie). Niskie cła spowodowały, że rynek rosyjski został zalany przez półprodukty i produkty przemysłu ciężkiego z zachodu. Skutek był taki, iż przemysł tak Ukrainy, jak i Królestwa Polskiego nie mogły się rozwijać. Inwestorom zachodnim nie opłacało się inwestować kapitałów w budowę zakładów w Cesarstwie Rosyjskim, skoro mogli importować gotowe półprodukty i produkty z firm macierzystych. W rezultacie przemysł ciężki pogranicza Rosji – Ukrainy i Polski znalazł się w stanie "zapaści". Nie był to jedyny negatywny skutek neoliberalnej polityki ministra finansów von Reuterna. Konieczność wypłacania dopłat do uzyskanych przez inwestorów zachodnich uprzywilejowanych koncesji kolejowych i aspiracje polityczne Rosji, które zaowocowały kosztowną dla budżetu wojną 1876 – 1877, doprowadziły Rosję na skraj finansowej zapaści⁸. Budżet Rosji mógł pozwolić sobie na takie wydatki w okresach prosperity, jednak gospodarka rosyjska uzależniona była od sytuacji międzynarodowej. Rosja nie była już oderwanym od pozostałych rynków obszarem gospodarczym. Ze światem gospodarki – wówczas jeszcze głównie europejskiej – łączył ją system globalnych połączeń finansowych i gospodarczych. W rezultacie kryzys roku 1873 uderzył również w gospodarkę Rosji.

⁶R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku Red. Wiesław Puś, t. 6, Łódź 2009, s. 153–154; R. Kowalczyk, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, Укрїнський Історичний Журнал, 6. 2010, s. 73-89.

⁷ 1 wiorsta = 1,0668 kilometra.

⁸ P. Laszczenko, *Historia gospodarcza ZSRR*, t. 2, Warszawa 1956, s. 179; R. Kowalczyk, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р...*, s. 74–75.

Boom gospodarczy poprzedzający wybuch tego najdłuższego kryzysu XIX stulecia, charakteryzował się nadmierną polityką kredytową, czego skutkiem było powstanie ogromnej liczby nowych podmiotów gospodarczych, zarówno produkcyjnych, jak i bankowych. W największym stopniu wystąpił on w Niemczech, gdzie po zjednoczeniu miała miejsce integracja rynku wewnętrznego, stymulowanego przez „zastrzyk” kapitału z największej kontrybucji nałożonej na pokonanego wroga – Francję – pięciu miliardów w złocie.

Gwałtowny boom gospodarczy spowodował nieproporcjonalną zwyżkę cen surowców. Zwyżka cen osiągnęła ogromne rozmiary. Ceny bawełny przekroczyły poziom opłacalności produkcji, z gospodarki zaczęły płynąć negatywne sygnały, zwiastując zbliżającą się przecenę. Jednocześnie nastąpiło załamanie koniunktury kolejowej, związane ze wzrostem cen żelaza na świecie, od których Rosja, jako importer była ściśle uzależniona.

Kryzys rozpoczęła panika na giełdzie wiedeńskiej, która przeniosła się w zawrotnym tempie na Niemcy, ogarniając całą światową gospodarkę, docierając do Rosji. Sytuacja na giełdach europejskich, zadziałała jak efekt domina, na giełdzie moskiewskiej nastąpiła gwałtowna przecena notowanych tam akcji. Krach na rynkach akcji przeniósł się wkrótce na realną gospodarkę. Rosję ogarnęła fala bankructw, których największe nasilenie nastąpiło w głównych ośrodkach handlowych. Bank Państwa przerażony skalą kryzysu, zdecydował się na interwencję. W wielu branżach nastąpiło załamanie produkcji przemysłowej, a ceny wyrobów notowały kilkuletnie minima. Przedsiębiorstwa traciły płynność finansową, a płatności dokonywano nieregularnie, co potęgowało jeszcze falę bankructw. Rynek popytowy gwałtownie skurczył się. Problemy ze zbytem produkcji miała większość firm. Dno kryzysu w Rosji nastąpiło w roku 1876, kiedy to np. wybudowano zaledwie 604 kilometrów kolei, wobec 2910 w 1871 roku. W analogicznym okresie zużycie bawełny spadło o 17 %, a wyrobów żelaznych o 22 %. Wraz z kurczeniem się rynku następowała gwałtowna przecena wywindowanych w ośrodkach przemysłowych i handlowych Rosji, cen nieruchomości. Sytuacja na rynku pieniężnym pogarszała się w niemal z każdą chwilą, gdyż na ograniczone wpływy do budżetu ze strony pogrążonego w kryzysie przemysłu, nakładła się konieczność regulowania należności towarzystwom kolejowym z funduszu dróg żelaznych. Tragiczną sytuację na rynku pieniężnym pogłębiły jeszcze przygotowania do wojny z Turcją. Rosja stanęła na krawędzi finansowej zapaści⁹.

Kredyt zamarł. Narastające w państwie rosyjskim trudności na rynku pieniężnym, spowodowały, że uzyskania kredytu na budowę kolei na rynkach zachodnich stało się niemożliwe. Natomiast Rosja była zmuszona dokonać wcześniejszej spłaty długów wynikających z narastających zobowiązań wobec funduszu dróg żelaznych oraz z wojny rosyjsko – tureckiej.

W rezultacie Rosja została zmuszona do wprowadzenia instrumentów fiskalnych tzw. "złoty cel" w 1877 roku. Miało być to jednorazowe podwyższenie cel w złocie, ale jego sukces spowodował, że zrezygnowano z neoliberalnej polityki na rzecz protekcyjno – prohibicyjnej. Od tego momentu rząd rosyjski i kolejni ministrowie finansów poczynając od Samuila Greigh'a, a kończąc na Władimirze Kokowcewie, chronili rynek wewnętrzny przed konkurencją z zachodniej Europy, wprowadzając coraz bardziej restrykcyjne instrumenty systemu protekcyjno – prohibicyjnego.

Przyjęta przez rząd rosyjski polityka protekcyjno–prohibicyjna wpłynęła stymulująco na rozwój przemysłu, w tym szczególnie ciężkiego. Dla rozwoju przemysłu ciężkiego w Ukrainie i w Królestwie Polskim nastąpiły "złote czasy". Zachodni kapitał przywiązywał już wówczas ogromną wagę do perspektywicznego rynku rosyjskiego. Inwestorzy z zachodu musieli tu być, aby czerpać zyski z tego rynku. Początkowo głównym beneficjentem inwestycji stało się Królestwo Polskie. W roku 1877 było najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego. Dlatego właśnie tu został skierowany strumień zagranicznych kapitałów. Królestwo stało się „oknem” Rosji dla zagranicznych inwestycji i penetracji obcego kapitału. W roku 1877 w Cesarstwie Rosyjskim znajdowały się dwa okręgi, w których dominującą rolę odgrywał przemysł ciężki. Były to: Królestwo Polskie i Ural. W Królestwie były to: Staropolski Okręg Przemysłowy i Zagłębie Dąbrowskie¹⁰.

Ural nie był jednak brany pod uwagę, jako miejsce do lokowania kapitałów. Decydował o tym brak połączeń kolejowych łączących ten region z głównymi rynkami zbytu Cesarstwa, choć to właśnie tam – na Uralu – znajdowały się bardzo bogate pokłady rud, o dużej zawartości żelaza metalicznego, które nie były

⁹J. Riesser, *The German great banks and their concentration in connection with development of Germany*, United States Government Printing Office for the National Monetary Commission Document no 593, Washington 1911, s. 119; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1870–1914*, Łódź 1997 s. 172; tenże, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, Red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001 s. 119 – 120; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870 – 1914*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 3 – 4, 2007, s. 338; tenże, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р...*, s. 74–75.

¹⁰R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim...*, s. 329; tenże, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р...*, s. 75–76.

zanieczyszczone. W rezultacie to do Królestwa Polskiego do tamtejszego przemysłu ciężkiego napłynęło najwięcej kapitałów zagranicznych¹¹.

Sytuacja jednak wkrótce uległa zmianie. Rosja, potrzebowała sukcesu gospodarczego, koła zamachowego dla całej gospodarki, potrzebowała podstaw do rozwoju przemysłu ciężkiego. Ural ze względu na swoje położenie nie stanowił dobrej bazy, natomiast choć Królestwo było ówczesnie najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego nie mogło dobrej stanowić bazy dla rozwoju przemysłu ciężkiego. Decydowały o tym surowce niezbędne dla rozwoju przemysłu ciężkiego. W Królestwie brak było odpowiedniej wielkości złóż rud żelaza, aby właśnie tu powstała baza dla rozwoju przemysłu ciężkiego. W Staropolskim Okręgu Przemysłowym złoża rud żelaza były kiepskiej jakości i nie stanowiły zwartych oraz grubych pokładów, a zawartość żelaza metalicznego w nich oscylowała w granicach 20 – 35 %. Ze względu na rozdrobnienie pokładów rud żelaza kosztowne było ich wydobywanie. W odróżnieniu od rud żelaza ze Staropolskiego Okręgu Przemysłowego, te z Zagłębia Dąbrowskiego były dobrej jakości. Zawartość w nich żelaza metalicznego oscylowała w granicach 40 %, a po ich „wyprażeniu” w piecach prażniowych poziom wzrastała do 50 %. Złoża te były również zdecydowanie mniej zanieczyszczone. Ich wydobywanie było nadto bardzo opłacalne. Jednak mankamentem było to, że rud częstochowskich było mało, zdecydowanie za mało, nie tylko na potrzeby hutnictwa Cesarstwa Rosyjskiego, ale nawet samego Królestwa Polskiego¹².

Szansa na zmianę tej niekorzystnej sytuacji nastąpiła po odkryciu złóż rud żelaza w Krzywym Rogu. Petersburg zdawał sobie sprawę z bogactw kopalnych Ukrainy już dużo wcześniej, dlatego od schyłku XVIII stulecia rozpoczął pierwsze próby eksploatacji Zagłębia Donieckiego. Peryferyjność tamtego obszaru, brak dróg, z wyjątkiem szlaków wodnych, spowodował, że budowa manufaktur, hut, kuźnic, przemysłu hutniczego zakończyła się niepowodzeniem. Wówczas po raz pierwszy zwrócono uwagę na możliwość rozwoju Zagłębia Donieckiego w oparciu o pobliski rejon – Krzywy Róg. Jego orędownikiem był minister Katarzyny II, książę Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin. Właśnie z jego inicjatywy członkowie Akademii Petersburskiej przebadali tutejsze obszary¹³.

Rozwój na Ukrainie ośrodka przemysłu ciężkiego był dla Rosji bardzo atrakcyjną wizją, gdyż stwarzał, możliwość uniezależnienia państwa cara od importu. Choć plan Potiomkina, który zakładał budowę nad Dnieprem – manufaktury, gdzie wytapiane byłoby na potrzeby przemysłu wojennego żelazo, nie został zrealizowany, to wrócono do tego pomysłu i wybudowano dużym nakładem środków z budżetu państwa fabrykę Ługańską¹⁴.

Rosjanie wiedząc, jak istotny dla całej gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego mógł być rozwój przemysłu ciężkiego na Ukrainie, pomimo początkowych niepowodzeń nie zrezygnowali z inwestycji w tym regionie. Jednak popełniali błąd, który skutkował przez lata. Badaniem rud żelaznych objęto wyłącznie Donbas. Rządowe plany rozwoju Donbasu zakładały, że manufaktury miały pełnić tam rolę wyłącznie przetwórczą. Cykl produkcyjny miał się opierać o zasoby węgla drzewnego z północnych guberni oraz rudy żelaza z Uralsu. Koncepcja ta zakończyła się fiaskiem z powodu wysokich kosztów transportu. Podobnie i rządowe inwestycje w Donbasie opierające się na rudach żelaza z tego regionu. W rezultacie inwestycje rządowe w tamtym rejonie: fabryka Ługańska, Pietrowska (1862) oraz najnowocześniejszej w Lisiczańsku nad Dońcem (1870), były inwestycjami nietrafionymi¹⁵.

Ostatecznie o wstrzymaniu wszelkich inwestycji na obszarze Donbasu zdecydowały badania geologiczne w latach 1878 – 1879. Okazało, się że inwestowanie w hutnictwo w Donbasie było nieopłacalne, ze względu na to, że znajdujące się tam pokłady rud żelaza były zbyt ubogie. Zawierały około 40 % żelaza metalicznego w składzie rud żelazna i to z dużą domieszką fosforu¹⁶.

Marazm gospodarczy południa Rosji zakończył się jednak wraz ze zmianą polityki gospodarczej. Era protekcyjna otworzyła szansę dla rodzimego przemysłu. Przeprowadzone w tym czasie na zlecenie Aleksandra

¹¹ *Wytwórczość węgla kamiennego i surowca w Państwie Rosyjskim*, Przegląd Techniczny [dalej: PT] (1901), Nr 28, t. XXXVIII, R. XXVI, s. 278; *Przemysł żelazny w Rosji*, PT(1897), Nr. 44, t. XXXV, R. XXIII, s. 720; P. Łaszczenko, *Historia gospodarcza...*, s. 152, 154; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii „Przeglądu Technicznego”*, Acta Universitatis Lodzianis 2003, Folia Historica 77, s. 83–84.

¹² R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim...*, s. 329; tenże, *Инвестиції у важку промисловість донецько-прудницького району до 1914 р...*, s. 74–75; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914 w Królestwie Polskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2013–w druku.

¹³ S. Kontkiewicz, *Rozwój przemysłu żelaznego w południowej Rosji*, PT(1882), Nr 1, T. XV, R. VIII, s. 2; *W sprawie przemysłu górniczego w Królestwie Polskim*, PT(1888), Nr 3, t. XXV, R. XIV, s. 54; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 83–85.

¹⁴ Tamże, s. 84.

¹⁵ Tamże, s. 84.

¹⁶ *W sprawie przemysłu górniczego w Królestwie Polskim...*, s. 55; S. Kontkiewicz, *Rozwój przemysłu żelaznego w południowej...*, s. 1; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 86.

Pohl'a badania geologiczne złóż rud żelaza w Krzywym Rogu dały zaskakujące wyniki. Wzbudziły one ogromne zainteresowanie rządu. Wysłano do Krzywego Rogu grupę najwybitniejszych rosyjskich naukowców – chemików i geologów, w tym profesora Dymitra Mendelejewa. Badania te potwierdziły, że pokłady rud żelaza w Krzywym Rogu, były bardzo bogate w żelazo metaliczne (60–70 %¹⁷). Niemal natychmiast Zjazd Górnicy przystąpiły do szerokiej akcji monitorując rząd w Petersburgu, aby ten rozpoczął na Ukrainie budowę surowcowego zaplecza przemysłu ciężkiego¹⁸.

Rząd rosyjski dostrzegł w potencjale surowcowym Ukrainy szansę nie tylko dla przemysłu ciężkiego, ale i całej gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego. Wydarzenie to wywarło wpływ na całą gospodarkę Cesarstwa Rosyjskiego¹⁹. Rozpoczęto na Ukrainie szeroki program inwestycji kolejowych. Skoncentrowano się na połączeniu obszaru przyszłego zagłębia – rejonów Donbasu i Krzywego Rogu z pozostałymi częściami Cesarstwa Rosyjskiego. Inwestowano też w infrastrukturę drogową, w szczególności w komunikację wodną. Uregulowano Dniepr na odcinku, który pozwalał na transport rudy manganowej nikopolskiej, przetwarzanej na Ukrainie. Zakłady Aleksandrowskie „Towarzystwa Brańskiego” w Ekaterynosławiu i Kamienskoje „Południowo-Rosyjskiego Towarzystwo Dnieprowskiego” opierały produkcję surowca zwierciadlanego właśnie na rudzie nikopolskiej²⁰.

Uregulowanie tylko tego niewielkiego odcinka Dniepru świadczyło o podporządkowaniu polityki w zakresie przemysłu ciężkiego interesom przemysłowców z Ukrainy. Odrzucono bowiem postulaty przedsiębiorców z Uralu, którzy próbowali nakłonić władze rządowe do głębokich prac regulacyjnych na rzece Dniepr. Okręg uralski, zacofany technologicznie, generujący wysokie koszty produkcji i transportu nie miał więc szans na konkurencję z faworyzowanym zagłębiem przemysłu ciężkiego na Ukrainie. Wynikiem tego było wyparcie produktów z Uralu nawet z jego tradycyjnych rynków zbytu – z Kaukazu, rejonu nadwołżańskiego i Petersburga. W rezultacie okręg uralski przetrwał tylko dlatego, że skoncentrował się na dostawach dla konsumentów indywidualnych na jarmark w Niżnym Nowgorodzie. Było to spowodowane tym, że ten rynek – Niżny Nowgorod, był przez przedsiębiorców z Ukrainy lekceważonym, gdyż koncentrowali się na zaspokajaniu potrzeb rozwijającego się przemysłu poprzez ekspansję na coraz bardziej odległe rynki – na wschód. Właśnie te rynki generowały największe zyski²¹. Było to możliwe po otwarciu nowych linii kolejowych łączących Cesarstwo Rosyjskie ze wschodem²².

Rząd rosyjski od momentu odkrycia złóż rud żelaza przez Aleksandra Pohl'a doskonale zdawał sobie sprawę z tego, iż bez transportu kolejowego przyciągnięcie inwestycyjnego kapitału zagranicznego na Ukrainę do Krzywego Rogu byłoby niemożliwe. Rejon ten przed 1870 rokiem pozbawiony był połączeń kolejowych z głównymi ośrodkami przemysłu Cesarstwa. Odcięty był również od pobliskich kopalń węgla kamiennego w Donbasie. Najbliższe kopalnie węgla kamiennego, które znajdowały się w Donbasie były oddalone od Krzywego Rogu o 340 kilometrów²³.

Rząd rosyjski zatwierdził więc już na początku lat 80 – tych budowę linii kolejowej łączącej Krzywy Róg z Donbasem (linia *Krzworowska*), a następnie zainwestował w kolejne, które połączyły okręg na Ukrainie z

¹⁷100 000 000 pudów 60 % rudy żelaza odpowiadało około 60 000 000 pudów wytopionej najlepszej jakości surówki żelaza. Zob. J. Krzyżanowski, *O zapasach rud żelaznych w południowej Rosji*, PT(1896), Nr.8, t. XXXIV, R. XXII, s. 209.

¹⁸ *W sprawie przemysłu górniczego w...*, s. 55; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 86–87; tenże, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 p...*, s. 77.

¹⁹S. Kontkiewicz, *Rozwój przemysłu żelaznego w południowej...*, s. 2–3.

²⁰*Przemysł manganowy*, PT(1897), Nr 21, T. XXXV, R. XXIII, s. 583–585; *O fabrykacji manganu w południowej Rosji*, PT(1900), Nr 21, T. XXXVIII, R. XXVI, s. 245–246. S. Kontkiewicz, *Produkcja węgla kamiennego, surowca, żelaza i stali w Królestwie Polskim w ciągu ostatnich 25 lat (1870–1895)*, PT(1897), Nr 3, T. XXXV, R. XXIII, s. 24, 52; *Przemysł manganowy*, PT(1897), Nr 21, T. XXXV, R. XXIII, s. 583–585; *O fabrykacji manganu w południowej Rosji*, PT(1900), Nr 21, T. XXXVIII, R. XXVI, s. 245; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s.100–101.

²¹Trend ten szczególnie silnie wystąpił po uruchomieniu linii kolejowych: Czelabińsko–Ekaterynburskiej i Syberyjskiej.

²²S. Kontkiewicz, *Produkcja węgla kamiennego, surowca, żelaza i stali w Królestwie Polskim...*, s. 53–54; *Handel żelazem zagranicą i w Rosji w roku 1896*, PT(1897), Nr 20, T. XXXV, R. XXIII, s. 331–332; *Obniżenie taryfy na przewóz węgla*, PT(1897), Nr 21, T. XXXV, R. XXIII, s. 347; *Pierwsza kopalnia węgla we Wschodniej Syberii*, PT(1898), Nr 45, T. XXXVI, R. XXIV, s. 772; *Przemysł węglowy w Syberii Wschodniej*, PT(1900), Nr 16, T. XXXVII, R. XXV, s. 248; R. Kowalczyk, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 p...*, s. 79.

²³*W sprawie przemysłu górniczego w Królestwie Polskim...*, s. 54; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 88; tenże, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 p...*, s. 77.

głównymi ośrodkami przemysłu Cesarstwa Rosyjskiego. W rezultacie inwestorzy z zachodu pojawili się w ośrodku przemysłu ciężkiego na Ukrainie już w roku 1880. Rozpoczęto eksploatację złóż rud żelaza w Krzywym Rogu Francuski inwestor zawiązał spółkę „*Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog*”, która jako pierwsza rozpoczęła działalność wydobywczą w Krzywym Rogu. Prawdziwy boom inwestycyjny miał miejsce dopiero po koniec lat 80 – tych XIX stulecia, co było wynikiem zaciskania polityki protekcyjnej²⁴.

W rezultacie to inwestorzy z zachodu widząc szansę na ogromne zyski zaczęli zabiegać o lokalizację hut i kopalń rud i budowę kopalń węgla na Ukrainie w Krzywym Rogu i Donbasie. Jako pierwsze w roku 1885 przetop rudy krzyworońskiej rozpoczęło „*Towarzystwo Noworosyjskie*”. Wkrótce „*Towarzystwo Briańskie*”, wybudowało Aleksandrowskie zakłady metalurgiczne w Ekaterynosławiu. W ciągu kilku lat na Ukrainie w Krzywym Rogu i Donbasie wybudowano dziesiątki hut i kopalń. „*Południowo-Rosyjskie Towarzystwo Dnieprowskie*” wybudowało zakłady dnieprowskie w Kamienskoje, „*Tow. Rud Żelaznych Krzyworońskich*” fabrykę Gdancowiska, „*Towarzystwo Donieckie*” hutę Kremenczuska, hutę Jurjewka „*Towarzystwo Doniecko-Jurjewskie*”, hutę Taganroską i hutę Piotrowską w Wołyncew „*Towarzystwo Rosyjsko-Belgijskie*”. Powstały Mariupol-Nikopol, Providence Russe, Olchowa, Konstantynówka, Makiejewka, Ałmaznoje, Kramatorska, Bielaja i dziesiątki innych²⁵.

Doskonałe warunki rozwoju inicjowane przez rząd rosyjski spowodowały, że inwestorzy zachodni, firmy działające jako globalne podmioty, zaczęły wycofywać się z Królestwa Polskiego (Polska), przenosząc działalność inwestycyjną na Ukrainę. Kapitał nie miał sentymentów, liczył się zysk. Ukraina miała ogromne zaplecze surowcowe, złoża węgla kamiennego, koksującego i rudy żelaza. Nadto rejon był preferowany przez rosyjski rząd, który w budowie na Ukrainie – ogromnego zagłębia przemysłu ciężkiego widział szansę na uniezależnienie się od importu z zachodu i na zyski z Ukrainy. W rezultacie zarząd dużej firmy z Warszawy „*Tow. Warszawskiej Fabryki Stali*” zdecydował o przeniesieniu zakładu w całości na Ukrainę. Wpływ na tą decyzję miało kilka czynników, ostateczna zmiana rosyjskiej polityki celnej, która czyniła inwestycje w Warszawie opierającą się o przerób importowanej surówki żelaza z Górnego Śląska nieopłacalną, wspomniane intratne koncesje udzielane przez rząd rosyjski dla inwestorów angażujących się kapitałowo na Ukrainie i zaplecze surowcowe Krzywego Rogu i Donbasu. Zrezygnowano z koncepcji przeniesienia zakładu do innego rejonu Królestwa do Zagłębia Dąbrowskiego (Sosnowiecko-Częstochowski Okręg Przemysłowy), gdyż uznano, że pokłady tamtejszych rud żelaza tzw. częstochowskich były co prawda bogate w żelazo metaliczne, ale występowały w nieodpowiedniej wielkości. W rezultacie udziałowcy „*Akc. Tow. Przemysłowe Zakładów Mechanicznych i Górniczych Lilpop, Rau i Loewenstein*” zdecydowali, że już na początku lat 80 – tych rozpoczęło wykup gruntów na obszarze tworzącego się na Ukrainie ośrodka przemysłu ciężkiego. Sprzedano także udziały w „*Tow. Zakładów Putiłowskich w Petersburgu*”, co spowodowało likwidację firmy „*Syndykat Briańsk – Warszawa*”. Wspólnie z inwestorem koncernem belgijskim „*Cockerille*”, już jako nowy podmiot gospodarczy „*Południowo-Rosyjskie Towarzystwo Dnieprowskie*” – zbudowano zakłady dnieprowskie w Kamienskoje. Podobnie uczynił kolejny udziałowiec zakładów warszawskich „*Tow. Briańskich Zakładów Stalowych i Mechanicznych*”. Kapitał uzyskany ze sprzedaży akcji zakładów putiłowskich posłużył tym spółkom do budowy kombinatów górniczo – hutniczych na Ukrainie²⁶.

Przemysł ciężki Królestwa Polskiego odczuł więc powstanie ośrodka na Ukrainie. Związane to było z większym napływem kapitału zagranicznego na Ukrainie, omijaniem Królestwa i przeniesieniem części

²⁴H. Szymański, *Górnictwo w Rosji południowej*, PT(1903), Nr 15, T. XLI, R. XXIX, s. 222; *Wytwórczość węgla kamiennego i surowca...*, s. 277–278; S. Kontkiewicz, *Rozwój przemysłu żelaznego w południowej...*, s. 2–3; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 88; tenże, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р...*, s. 77.

²⁵*W sprawie przemysłu górniczego w Królestwie Polskim...*, s. 56; *Wytwórczość węgla kamiennego i surowca...*, s. 278; H. Szymański, *Górnictwo w Rosji południowej...*, s. 222, 314, 317; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 89.

²⁶*Kilka uwag o Warszawskiej fabryce stali na Nowej Pradze*, PT(1888), Nr 12, t. XXV, s. 300; *Najwyższa wydajność wielkich pieców*, PT(1902), Nr 17, t. XL, R. XXVIII, s. 212; A. Wolski, *Żelazo na przełomie dwóch wieków*, PT(1901), Nr 39, T. XXXIX, R. XXVII, s. 378–380; *Dzieje pewnej dywidendy*, PT (1913), Nr 5, t. LI, R. XXXIX, s. 54; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877 – 1920)*, Warszawa 1957, s. 163,179; Z. Pustuła, *Monopolii w metaurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnie w Prodametie*, „*Istoriczeskoje zapiski*” (1958), t. LXII, s. 99; tenże, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo – metalowym...*, s. 198 – 206, 218 – 220; R. Kowalczyk, *Przemiany własnościowe i kapitałowe w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1796 – 1877*, *Rocznik Łódzki* (2000), t. XLVII, s. 53; tenże, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 89; tenże, *Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831 – 1899*, *Studia z historii społeczno – gospodarczej XIX i XX wieku*, Red. Wiesław Puś, t. 1, Łódź 2003, s. 71; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*, –w druku.

produkcji z Królestwa właśnie na Ukrainę. Inwestorzy chcąc uzyskać lukratywne zamówienia rządowe musieli funkcjonować na Ukrainie. W rezultacie na początku lat 90 – tych francuski inwestor „Crédit Lyonnais”, skupiony wokół największego ówczesnie w Królestwie kombinatu górniczo–hutniczego „Société Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa” zrezygnował z kolejnych inwestycji w już istniejących zakładach na obszarze Sosnowiecko–Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego i zdecydował się na budowę filii na Ukrainie. Wiązało się to oczywiście z przewidywanymi zyskami, które miał generować nowo zbudowany zakład na Ukrainie. W tym celu w roku 1892 roku powołano „Donieckie Tow. Producentów Żelaza i Stali w Drużkowie”. Zakłady w Drużkowie („Donieckie Tow. Producentów Żelaza i Stali w Drużkowie”), w Juzowa („Tow. Noworossyjskie”), Kamienskoje („Południowo – Rosyjskie Dnieprowskie Tow. Metalurgiczne”), Wołcynowo („Towarzystwa Rosyjsko – Belgijskie”), Aleksandrowski w Ekaterynosławiu („Tow. Briańskich Zakładów Stalowych i Mechanicznych”), realizowały rządowe zamówienia na szyny. Pozwoliło to przekształcić się fabryce w Drużkowie w jedno z największych przedsiębiorstw metalurgicznych w całym Cesarstwie Rosyjskim, co ułatwiło mu przejście w roku 1911 większościowego pakietu akcji „Gołubowskiego Bierestowo–Bogoduchowskiego Tow. Przemysłu Górniczego”.

W rezultacie spółka „Société Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa” sukcesywnie wycofywała się z produkcji szyn stalowych w zakładzie w Królestwie, koncentrując ją w zakładach w Drużkowie. Nastąpiło to mimo faktu, iż szyny stalowe stanowiły do lat 90–tych XIX wieku podstawę profilu produkcji zakładu „Huta Bankowa”. W rezultacie w zakładzie „Huta Bankowa” w Królestwie skoncentrowano się na produkcji stali i wyrobów stalowych. Doprowadziło to w Królestwie do załamania trendu wzrostowego w produkcji stali i wyrobów stalowych i o ile w 1901 roku poziom produkcji wynosił 314 731 ton, to jeszcze w 1910 roku nie przebił tego poziomu, osiągając produkcję rzędu 310 447 ton²⁷.

Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskiwała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. W wydobywaniu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surówki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %²⁸. W ukraińskim okręgu rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton²⁹.

Władze rosyjskie wprowadziły również taryfy różniczkowe, zależne od odległości i przewożonej wagi pomiędzy Ukrainą a Królestwem. Taryfy kolejowe, które były jednym z głównych instrumentów nowej polityki gospodarczej wprowadzonej w Rosji w roku 1877 odegrały ogromną rolę w rozwoju przemysłu ciężkiego na Ukrainie. W znaczącym stopniu wspierały one rozwój największego ośrodka przemysłu ciężkiego, jakim stał się Krzywy Róg i Donbas na Ukrainie³⁰.

Przemysłowcy z Ukrainy uzyskali większy wpływ na politykę taryfową państwa niż ich konkurenci z Królestwa. Zjazdy przemysłowców z Ukrainy odbywały się do 1914 roku, raz w roku (39 razy), natomiast z Królestwa tylko ośmiokrotnie³¹. W rezultacie lobby przemysłowców z południa Rosji było na tyle silne i skuteczne, że Komitet Taryfowy brał pod uwagę niemal wyłącznie ich interesy. Decyzje Komitetu Taryfowego nie uwzględniały postulatów przemysłowców z Królestwa, obniżki taryf kolejowych na przewóz węgla dąbrowskiego do zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego oraz ustanowienia takich samych norm dla przemysłowców z Ukrainy i Polski wysuwanych przez Zjazdy Przemysłowców Górniczych Królestwa Polskiego³².

²⁷H. Szymański, *Górnictwo w Rosji południowej...*, s. 315, *Wytwórczość węgla kamiennego i surowca...*, s. 278; Z. Pustuła, *Monopolii...*, s. 105, 108; tenże, *Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo – metalowym...*, s. 226–227; tenże, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899...*, s. 92; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 3–4, 2009, s. 437; tenże, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim...*, s. 437; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*, – w druku.

²⁸P. I. Ljaszczenko, *Istorijskij narodnogo chozjastwa SSSR*, t. 2, Moskwa 1952, s. 146, 148; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 2, Warszawa 1960, s. 401; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim...*, s. 444; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*, – w druku.

²⁹Tenże, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 3–4, Warszawa 2010, s. 194.

³⁰Tenże, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego...*, s. 157.

³¹I. Pietrzak–Pawłowska, *Z dziejów monopolizacji górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim (Zjazdy przemysłowców górniczych w latach 1883–1914)*, *Kwartalnik Historyczny* (1956), Nr 4–5, R. XLIII, s. 344–345.

³²*Taryfy na przewóz żelaza*, PT(1897), Nr 34, T. XXXV, R. XXIII, s. 550–556; *Nowe taryfy na przewóz żelaza*, PT(1897), Nr 42, T. XXXV, R. XXIII, s. 685–688; *Obniżenie taryfy na przewóz węgla*, PT(1897), Nr 21, T. XXXV, R. XXIII, s. 347; *Obniżenie taryfy*, PT(1898), Nr 28, T. XXXVI, R. XXIV, s. 487–488; *Rezultaty obrad komisji, rozpatrującej wnioski IV-ego zjazdu przemysłowców górniczych Królestwa Polskiego*, PT(1898), Nr 18, T. XXXVII, R. XXV, s. 323–326; *Posiedzenie komitetu taryfowego*, PT(1898), Nr 38, T. XXXVII, R. XXV, s. 651; *V-ty Zjazd przemysłowców górniczych Królestwa Polskiego*, PT(1900), Nr 12, T. XXXVIII, R. XVI, s. 206–207; *Przegląd Górniczo–Hutniczy (dalej: PG–H)* (1904), Nr 24, R. I, s. 644–654; *Narady w przedmiocie taryf na przewóz węgla kamiennego w państwie*, PT(1907), Nr 39,

Jednak wbrew intencjom rosyjskich władz skarbowych kombinaty hutnicze z Królestwa Polskiego decydowały się na poniesienie znacznych kosztów związanych z wysokimi taryfami za przewóz rud żelaza na dalekich odległościach, niż na niższe koszty transportu półproduktu – surówki żelaza wytwarzanej na Ukrainie. Kombinaty z Królestwa wobec niewystarczających złóż rud żelaza w kraju wliczały koszty jej zakupu na Ukrainie w cenę końcowego produktu i dokonywały zakupu rudy krzyworskiej, którą następnie przetwarzały w oddziałach wielkopiecowych na surówkę żelaza. W rezultacie w roku 1895 najwięksi ówczeszni producenci surówki żelaza w Królestwie „*Société Anonyme des Forges et Aciéries de Huta Bankowa*”, „*Vereinigte Königs- und Laurahütte A. G.–huta „Katarzyna*”, „*Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich*” i „*Zakłady Końskie Wielkie–huta Straporków*” (81,76 % krajowej produkcji surówki żelaza) zużyły 66 % importowanej rudy z Krzywego Rogu i 34 % krajowej. W roku 1911 udział importowanej rudy z Krzywego Rogu w produkcji surówki żelaza w oddziałach wielkopiecowych hut Królestwa Polskiego był nadal wysoki i wynosił 60 %. Niewielki spadek wiązał się to ze zwiększeniem produkcji rud żelaza w Królestwie. W 1876 roku wydobyte rud żelaza wyniosło 188.300 ton, a w 1913 roku już 257. 000³³.

Z drugiej strony władze rosyjskie chroniąc rynek Ukrainy wprowadziły niekorzystne dla Królestwa taryfy na przewóz węgla i koksu z Donbasu. W rezultacie węgiel doniecki (ukraiński) wyparł z rynku Ukrainy węgiel dąbrowski (polski)³⁴. Jednak pomimo tego uprzywilejowania węgla i koksu z Ukrainy, nie odnalazł się na rynku Królestwa. Przed wybuchem I wojny światowej, w roku 1912 eksport koksu z Ukrainy do Królestwa wyniósł śladową ilość – 1,2 %³⁵.

W rezultacie do wybuchu I wojny światowej w ramach Cesarstwa Rosyjskiego, pomimo uprzywilejowania przemysłu ciężkiego Ukrainy, Królestwo utrzymywało znaczącą pozycję. Co ważne – Ukraina (rudy żelaza z Krzywego Rogu i Kercza) stała się zapleczem surowcowym dla Królestwa. Bez surowców z Ukrainy, dynamiczny wzrost przemysłu ciężkiego w Królestwie przed I wojną światową byłby niemożliwy, gdyż złoża rud żelaza w Królestwie, pomimo wzrostu ich wydobywania, były niewystarczające dla potencjału rozwijającego się przemysłu. O wzajemnej dodatniej tak dla Ukrainy, jak i Polski koegzystencji świadczył fakt, że Królestwo Polskie utrzymało pozycję najbardziej uprzemysłowionej części Cesarstwa Rosyjskiego.

Sytuacja uległa zmianie w momencie wybuchu I wojny światowej. Wybuch I wojny światowej zmienił położenie przemysłu ciężkiego Królestwa Polskiego. Sosnowiecko–Częstochowski Okręg Przemysłowy został w krótkim czasie zajęty przez wojska niemieckie. Ustępujące wojska rosyjskie poczyniły szereg szkód, których celem było czasowe unieruchomienie kopalń, zakładów bądź hut. Rosjanie wierzyli, że niedługo wyprą wojska niemieckie ze Śląska dąbrowskiego i powrócą na ziemię, które od stu lat wchodziły w skład ich państwa – Cesarstwa Rosyjskiego. W celu utrudnienia marszu na wschód zniszczyli główne linie kolejowe, a także bocznicę dochodzące do zakładów, hut i kopalń³⁶.

Po zajęciu przez wojska państw centralnych Zagłębia Dąbrowskiego ośrodki przemysłowe Królestwa Polskiego pozostające w ręku Rosjan znalazły się w bardzo ciężkim położeniu. Dotyczyło to całego przemysłu, ale w szczególności w niezwykle trudnym położeniu znalazła się strategiczna dla Rosji branża przemysłu ciężkiego – przemysł metalowo–maszynowy, który najsilniej ulokowany był na obszarze Warszawskiego Okręgu Przemysłowego. Wobec odcięcia od węgla kamiennego z Zagłębia Dąbrowskiego, które znalazło się w rękach Niemców istniało zagrożenie, że przemysł Warszawy stanie. Cała gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego pozbawiona została dwóch potężnych źródeł węgla generujących rocznie blisko 40 % rocznego zapotrzebowania, zarówno węgla dąbrowskiego (polskiego), jak i zagranicznego z importu. Znalazła się w stanie zadyszki. Rosjanie dokonali ogromnego wysiłku logistycznego i przestawili tory gospodarki, tak aby zakłady w Warszawskim Okręgu Przemysłowym mogły funkcjonować prawidłowo. Przemysłowcy z

T. XLV, R. XXXIII, s. 461; *Nowe wydanie taryf na przewóz węgla kamiennego*, PG–H (1908), Nr 4, R.V, s. 115; *Nowe taryfy kolejowe na przewóz węgla kamiennego*, PG–H (1909), Nr 16, R.VI, s. 187; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego...*, s. 158; tenże, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р...*, s. 81.

³³R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim...*, s. 330; tenże, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim...*, s. 446; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego...* – w druku.

³⁴Z. Sokołowska, *Interesy gospodarcze Królestwa Polskiego a Rosja*, Warszawa 1916, s. 33–35.

³⁵E. Caspari, *Przywóz paliwa Donieckiego do Królestwa Polskiego*, *Ekonomista* (1914), t. I, s. 205–206; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego...*, s. 158; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego...* – w druku.

³⁶S. Otolski, *Przemysł chemiczno–farmaceutyczny i nasze zabiegi na przyszłość*, PT(1917), Nr 13–14, T. LV, R. XLIV, s. 89; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty...*, s. 271; R. Kołodziejczyk, R. Grabowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974, s. 245–246.

Warszawskiego Okręgu Przemysłowego zostali zmuszeni do poniesienia kosztów związanych z przestawieniem produkcji z węgla dąbrowskiego na doniecki³⁷.

Spowodowało to znaczny wzrost kosztów transportu i z przystosowaniem palenisk do nowego paliwa, gdyż właściwości chemiczne i fizyczne paliwa donieckiego były odmienne od dąbrowskiego. Jednak producenci branży metalowo–maszynowej na obszarze Warszawskiego Okręgu Przemysłowego, jak i w innych rejonach przemysłowych Cesarstwa Rosyjskiego uzyskali wkrótce znaczącą rekompensatę. Ceny poszybowały. Dynamiczny wzrost cen na gotowe wyroby metalowo–maszynowej skumulowany był z zwiększeniem popytu na hermetycznie zamkniętym rynku rosyjskim³⁸.

Największe koszty poniosła jednak Ukraina. Rosja cierpiała na duży deficyt węgla. Surowiec z Ukrainy był potrzebny w każdym zakątku rozległego państwa carów. Priorytetem były dostawy dla przemysłu i dla wojska. Dla prywatnych odbiorców, gospodarstw domowych węgiel miał być dostarczany w drugiej kolejności. W kopalniach Ukrainy rozpoczęto prowadzić rabunkowa gospodarkę. Liczyły się tylko dostawy, transporty węgla, rudy. Produkcję przestawiono na tory wojenne. Robotników bez litości eksploatowano. Jednak pomimo takiej polityki wydajność produkcji zaczęła spadać. Potrzeby całego Cesarstwa były zbyt duże, aby podołał temu potencjał produkcyjny południa Ukrainy – Donbasu, Krzywego Rogu i Kercza, gdyż na transporty węgla czekały wszystkie ośrodki przemysłowe i miejskie Rosji europejskiej. Bardzo poważnym problemem na południu Ukrainy był brak nowych pracowników, gdyż fizycznie zdrowi młodzi mężczyźni znaleźli się w wojsku. Rosjanie chcąc ułatwić dostawy z Donbasu, podzielili administracyjnie ten obszar, aby do każdego ośrodka przemysłu w Cesarstwie Rosyjskim docierał węgiel z innych rejonów tego okręgu. Do Królestwa węgiel doniecki wysyłano z głównych rejonów Donbasu. Decydowały o tym połączenia kolejowe, łączące Królestwo z południem Ukrainy z –Donbasem³⁹.

Jednak pozycja Warszawskiego Okręgu Przemysłowego traciła na znaczeniu, gdyż węgiel z Ukrainy nie docierał w odpowiedniej ilości. Zakłady miały przestoje. Przemysł Królestwa Polskiego najdotkliwiej odczuł zajęcie przez wojska państw centralnych Zagłębia Dąbrowskiego i całego Sosnowiecko–Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego. Pomimo, iż Rosjanie robili niemal wszystko, aby zapewnić dostawy stałe węgla to jednak Donbas miał ograniczone możliwości produkcyjne. Rosjanie za wszelką cenę chcieli utrzymać Warszawski Okręg Przemysłowy w pełni mocy produkcyjnych, gdyż spodziewali się odzyskania zajętych przez państwa centralne ziem. Sytuacja przemysłu metalowo–maszynowego w Warszawie uległa gwałtownemu pogorszeniu w połowie roku 1915, po bitwie pod Gorlicami, która złamała w dużym stopniu rosyjską siłę uderzeniową. Gorlice, przełomowe wydarzenie na froncie austriacko–rosyjskim miało wpływ na pogranicze Cesarstwa Rosyjskiego, na położenie Królestwa Polskiego i Ukrainy w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Armia carska przestała być groźna dla monarchii austro–węgierskiej, a przed wojskami państw centralnych otworzyła się możliwość zajęcia całego Królestwa Polskiego. Naczelne dowództwo rosyjskie podjęło wtedy brzemienną w skutkach decyzję o przygotowaniu ewakuacji najważniejszych, strategicznych dla gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego zakładów z branży metalowo–maszynowej ulokowanych na obszarze Warszawskiego Okręgu

³⁷Cała gospodarka Rosji znalazła się w ciężkim położeniu, gdyż w roku 1913 roczna konsumpcja węgla była w 20,21 % zaspokajana przez import węgla i koksu. W tym czasie w roku 1913 produkcja węgla Zagłębia Dąbrowskiego stanowiła wynosiła 16, 36 % rocznego spożycia Cesarstwa Rosyjskiego. Rosja została pozbawiona dwóch znaczących źródeł węgla: importu i produkcji Zagłębia Dąbrowskiego. Import z Niemiec ustał z chwilą wybuchu wojny, natomiast z Wielkiej Brytanii spadł wobec 6. 000. 000 ton w roku 1913 do poziomu 43. 000 ton w roku 1915 (wykazywał zresztą stały trend spadkowy i już w roku 1916 r. wynosił poniżej 5. 000 ton). Produkcja wewnętrzna Rosji nie była w stanie wyrównać tych niedoborów tym bardziej, iż kopalnie z Donbasu wykazywały stały spadek wydajność pracy. Zob. M. Ch., *Węgiel podczas wojny*, PT(1918), Nr 5-8, T. LVI, R. XLIV, s. 43.

³⁸J. Żórawski, *Uwagi o Rosji*, PT(1918), Nr 17-20, T. LVI, R. XLIV, s. 129; S. J. Okolski, *Jeszcze o Rosji uwag kilka*, PT(1918), Nr 21-26, T. LVI, R. XLIV, s. 146.

³⁹Z rejonu Lisiczańskiego węgiel doniecki był wysyłany do Królestwa Polskiego ze stacji: Wołodino, Naświetiewicz i Perejezdna. Z rejonu Marjewskiego ze stacji: Łoskutowka, Rozjazd Mirnaja-Dolina, Toszkowka, Szpiłowo, Gorsko-Iwanowka, Marjewka, Sentjanowska, Gołubowka, Bieżanowska, Warwaropolje i Irmino. Z rejonu Ałmazny ze stacji: Orłowskaja, Pugaczewo, Tupiukowo, Ałmaznaja, Kipuczaja i Owragi. Z rejonu Słowianoserbskiego ze stacji: Ługańsk, Rodakowo, Słowianoserbs i Pierwozwanowska. Z rejonu Debalcewskiego ze stacji: Łomowatka, Manuiłowka, Wergilewka i Baronskaja. Z rejonu Centralnego ze stacji: Magdalinowka, Kriwoj Torec, Nikitowka, Chacepetowska, Gosudarew Bajrak, Żelaznaja, Gorłowka, Wołyncewo i Jenakjewo. Z rejonu Muszkietowo-Makiejewskiego ze stacji: Niżnaja Kryna, Monachowo, Krinicznaja, Jasinowataja, Chanżenkowo, Szczegłowka, Charczyzk, Mospino, Makiejewka, posterunek na 15-ej wiorście, Muszkietowo, Czumakowo, posterunek na 10-ej wiorście, Głasnaja i Rozjazd Szirokij. Z rejonu Józowki ze stacji: Jazowo, Rutczenkowo i Mandrykino. Z rejonu Griszyńskiego ze stacji: Griszyno i Żelannaja. Z rejonu Bielkalitwieńskiego ze stacji(na wschód od rejonu, gdzie eksploatowano antracyt): Tacinskaja, Graczy, Żyrnow, Bielaja Kalitwa, Riepnaja i Bagurajewo. Zob. S. Kruszewski, *O węglach donieckich i ich spalaniu pod kotłami parowymi*, PT(1918), Nr 13-14, T. LIII, R. XLI, s. 123.

Przemysłowego. Rosjanie zrezygnowali wówczas z utrzymania Polski (Królestwa Polskiego) na rzecz Ukrainy. Rozpoczęli ewakuację tamtejszych zakładów, część z nich wywożąc w głąb Rosji, a pozostałe zniszczyli.

W całości zostały ewakuowane do Charkowa zakłady „*Tow. Akc. Fabryki Maszyn Gerlach i Pulst*”. Natomiast w większości przeniesione z Warszawy na Ukrainę, czy też do Rosji zostały tylko niektóre oddziały fabryk. W największym stopniu odnosiło się to do tych zakładów, których produkcja miała strategiczne znaczenie dla Cesarstwa Rosyjskiego. „*Akc. Tow. Przemysłowe Zakładów Mechanicznych i Górniczych Lilpop, Rau i Loewenstein*” przeniesione zostało w znacznej części do Kremienczuga, „*Tow. Fabryki Machin i Odlewów K. Rudzki i S-ka w Warszawie*” do Ekaterynosławia. Odnosiło się to także do kotłowni „*Tow. Akc. Zakładów Mechanicznych Borman, Szwede i S-ka w Warszawie*”, fabryki Wolanowskiego (produkcja gwoździ, śrub i drutu), „*Tow. Fabryk Metalowych Norblin, Bracia Buch i T. Werner*”, „*Tow. Akc. Rohn, Zieliński i S-ka*” oraz wielu innych⁴⁰.

Rosjanie w pośpiechu zniszczyli infrastrukturę fabryczną oraz wywieźli ruchomy park maszynowy z zakładów „*Tow. Zakładów Metalowych B. Hanke w Warszawie*”, „*Tow. Akc. Zakładów Mechanicznych Borman, Szwede i S-ka w Warszawie*”, Jerzego Hirszowskiego, „*Tow. Orthwein, Karasiński i S-ka*” i dziesiątki innych⁴¹.

Rosjanie przewidując, że bezpowrotnie stracili Polskę (Królestwo Polskie) rozpoczęli celową dewastację zakładów podwarszawskich. Niszczyli nie tylko fabryki strategicznie ważne dla Rosji z branży metalowo–maszynowej, ale wszelakie zakłady. Rosjanie w pośpiechu wywozili wyposażenie zakładów. Jednak osłabiony rosyjski aparat administracyjny nie był w stanie wykorzystać wywiezionego z Królestwa Polskiego majątku produkcyjnego. Maszyny, urządzenia z zakładów tak z branży metalowo–maszynowej, jak i innej w niewielkim stopniu zostały wykorzystane do wzmocnienia potencjału produkcyjnego Cesarstwa Rosyjskiego. Nie zostały uruchomione w nowych miejscach – w Rosji, w południowej Ukrainie. Większość zakładów nie została uruchomiona, urządzeń fabrycznych zostało porzuconych bezpośrednio przy torach linii kolejowych, bądź też przeleżało do końca wojny w magazynach⁴².

Era Rosji na pograniczu Polski i Ukrainy dobiegła końca. I wojna światowa, rewolucja październikowa wyznaczyła inne dzieje Polsce i innej Ukrainie. Dla Ukrainy rozdartej na dwoje wtłoczonej w dwa państwa – II Rzeczpospolitą i Związek Sowiecki był to okres niekorzystny pod względem gospodarczym. Polska i Ukraina początku XX stulecia pod wpływem polityki gospodarczej Cesarstwa Rosyjskiego zmieniała się w jeden organizm gospodarczy. Wzajemna koegzystencja była zdecydowanie dodatnia i rokowała szansę na dalszy rozwój i pogłębienie współpracy na wielu płaszczyznach, nie tylko na niwie gospodarczej. I wojna światowa gwałtownie przerwała tę koegzystencję, spychając obydwie kraje w odmet wieloletniej wojny i pozbawiła ogromnego rynku, który dawał szansę na rozwój, na wzrost gospodarczy, na skok cywilizacyjny. Sytuacja z początku wieku XX stulecia – tu na pograniczu Zachodu i Wschodu – tu w Ukrainie i Polsce miała się już nie powtórzyć.

Украина – Польша – Россия начала XX века Между западом и Востоком

Эта работа рассматривает экономические связи Польши и Украины периода от второй половины XIX века до 1915 года. Особое внимание обращается на наиболее прибыльную промышленность – тяжелую индустрию. Указывается взаимозависимость обеих краев, которые входили тогда в состав Российской империи. Польша (Польское царство), будучи наиболее промышленной частью Российской империи, зависела от сырья Украины, которая перед первой мировой войной превратилась в сырьевую базу. Начало войны, захват немецкими войсками части Польского царства обусловил то, что Россия, чтобы удержать оставшуюся часть Польши, ее наибольший промышленный центр – Варшаву, поставила ее в зависимость от украинского сырья. Однако российская экономика в результате того, что ее отрезали войска центральных государств (немецких и австро-венгерских) от возможности экспорта угля в Западную Европу и потери польского Домбровского бассейна, переживала огромный дефицит угля. Сырье с Украины было нужно для развития, но Украина не могла увеличить добычу сырья настолько, чтобы удовлетворить потребности всей Российской империи. В результате россияне, побаиваясь прорыва фронта немецкими войсками и занятия Варшавского промышленного округа, отказались от удержания Польши. Начали эвакуацию части промышленных предприятий вглубь России, а остальные уничтожили.

⁴⁰A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty...*, s. 260; S. Misztal, *Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu na terenie województwa warszawskiego i miasta Warszawy*, Przegląd Geograficzny, t. 30, z. 4, Warszawa 1958, s. 597; tenże, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962, s. 93.

⁴¹A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty...*, s. 259-260; S. Misztal, *Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu...*, s. 597; tenże, *Warszawski Okręg Przemysłowy...*, s. 93-94.

⁴²S. Otolski, *Przemysł chemiczno–farmaceutyczny...*, s. 89; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty...*, s. 261; R. Kołodziejczyk, R. Grabowski, *Zarys dziejów kapitalizmu...*, s. 246.